

1. Ціватий В.Г. Європейська зовнішня політика доби раннього Нового і Нового часу: проблеми інституціоналізації (теоретико-методологічний аспект) // Науковий вісник Дипломатичної академії України. – К., 2000. – Вип. 4.
2. Цатурова С.К. Формирование института государственной службы во Франции XIII–XV в. – М., 2012.
3. Le Goff J. *Les mentalites: une histoire ambiguë* // *Faire de l'histoire*. III. – Paris, 1974.
4. Vovelle M. *Ideologies et mentalites*. – Paris, 1982.
5. Chartier R. *Histoire intellectuelle et histoire des mentalites. Trajectories et questions* // *Revue de Synthese*. – Ser. 3. – 1983. – V. 8.
6. Кальер Ф. де. *О способах ведения переговоров с государями: Пер. с фр.* – М., 2000.
7. *Историческая память в культуре эпохи Возрождения* / Отв. ред. Л. Брагина. – М., 2012.
8. Ціватий В.Г. Доба раннього Нового часу (XVI–XVIII ст.): інституціональний вимір європейських дипломатичних практик // *Історичні, соціологічні, політологічні науки: історія, сучасний стан та перспективи досліджень: Мат. Міжн. наук. конф.* – Херсон, 2014.
9. Mowat Robert Balmain. *A History of European Diplomacy (1451–1789)*. – L., 1971.
10. *Феномен реформ на заході і сході Європи в початку Нового часу (XVI–XVIII вв.): Сб. ст.* / Под ред. М. Крома, Л. Пиленовой. – СПб., 2013.
11. Masselin J. *Journal des Etats Generaux de France tenus a Tours en 1484*. – Paris, 1835.
12. Barbiche B. *Les institutions de la monarchie française a l'epoque moderne. XVI–XVIII siecle*. – Paris, 2012.
13. Black J. *A History of Diplomacy*. – Reaktion Books, 2010.
14. Livet G. *L'équilibre européen de la fin du XV a la fin du XVIII siecle*. – Paris, 1976.
15. Mowat R.B. *A History of European Diplomacy (1451–1789)*. – L., 1971.

Tsivaty V.G. French Foreign Policy in the XVI–XVIII c.: Political and Diplomatic Ideologies. The foreign policy and diplomacy of the European states in the early Modern epoch (XVI–XVIII c.) is analysed at the article. Particular attention is given to the institutional development of diplomatic services, diplomatic institutes, diplomatic tools and diplomacy models in the main European states. The directions of the political and diplomatic ideologies in French society at the XVI–XVIII c.

Key words: foreign policy, diplomacy, ideologies, diplomatic tools, models of diplomacy, institutionalization of policy, France.

А. А. Котиченко

ІДЕОЛОГІЯ «САРМАТИЗМУ» В ПОВСЯКДЕННІ ШЛЯХТИ РІЧІ ПОСПОЛИТОЇ

Здійснено спробу комплексного дослідження виявів ідеології сарматизму в уявленнях та поведінці шляхти Речі Посполитої. Проаналізовано проблему витворення етносоціального міфу шляхетського походження.

Ключові слова: шляхта, сарматизм, Річ Посполита.

Особливе позиціонування окремішності нобілізованого походження було однією з характерних рис політичного розвитку Європейських країн, особливо раннього Нового часу. Історіографічні концепції походження народів від давніх їх предків стали актуальними для епохи Ренесансу та раннього модерну. Як правило, вони не лише розкривали історію їхнього походження, але й вирішували конкретні політичні завдання. Так, наприклад Дж. Бокаччо, обґрунтував першість мешканців Італії як спадкоємців величної античної культури Римської імперії над варварами-германцями [1, 191]. Виняткове становище шляхти у соціумі та державі стало причиною появи виняткових елітарних елементів самосвідомості. Так, за висловом британського дослідника К. Кіда, відокремлена привілеями верхівка кожної європейської країни, намагаючись витворити власну історичну модель винятковості

та окремішності [2, 14]. Метою цієї статті є аналіз виявів ідеології сарматизму в уявленнях та поведінці шляхти Речі Посполитої.

Одним із компонентів самовираження стала доктрина польської та руської шляхти Речі Посполитої, відома як «сарматизм». Під ним прийнято вважати систему світоглядних засад, поведінкових реакцій, стилю та способу життя польської аристократії ранньомодерної доби [3, 67]. Наповнення поняття «сарматизм» змінювалося впродовж століть. Так, на межі XIX–XX ст. виникло його «етнографічне розуміння» як стилю життя, в якому він виступав як сукупність інтересів, уявлень, звичаїв шляхти періоду кінця XVI – середини XVIII ст. [4]. Своєрідним продовженням цієї традиції стало трактування сарматизму з позиції «історичної антропології» або історії повсякдення [5]. Окремі дослідники розглядають це явище як польський різновид європейського бароко [6] або як комплекс принципів та смаків єдиної ідеології, скажімо, з погляду мистецтвознавця Т. Хшановського [7].

Однак основна ідея, навіть з плином часу, лишалася сталою: концепція була прив'язана до етногенетичного міфу, згідно з яким, племена «войовничих сарматів», що на той час трансформувалися у шляхетський стан, нібито, свого часу підкорили місцеве населення, створивши державу «золотої шляхетської вольності» – Річ Посполиту [8, 304]. Вперше це поняття вжив польський історик Я. Длугош: «Давніми істориками країна ця іменується як Європейська Сарматія, й як русини, так і поляки іменують себе сарматами». На його думку, така назва є вповні прийнятною та справедливою позицією давніх істориків. Також дослідник відзначив, що «сарматськими» називали і гори, котрі відділяли Польщу та Русь від «паннонців» [9]. Утім, у сучасній йому шляхті він зовсім не бачав надзвичайних виняткових якостей сарматів: ні доблесті, ні звитяги, ні благородності. Очевидно, пишучи свою Хроніку, Я. Длугош мав на меті передати суто історичні реалії, не вдаючись до отождолення сарматів винятково зі шляхтою, а тим паче з їхніми благородними рисами, способом життя чи поведінковими стереотипами.

Окремі дослідники вбачали утвердження цього поняття, передусім, у відображенні особливостей менталітету. Це демонструє й творчість М. Меховського, зокрема його трактат «Про дві Сарматії», виданий 1517 р. у Кракові. Тривалий час праця була головним джерелом свідчень про історію Польщі та Східної Європи на Заході. Про її вплив на формування тогочасного менталітету мешканців Речі Посполитої може свідчити і той факт, що вона перевидавалася 14 разів лише в XVI ст. Проте, сам автор ні про національний менталітет, ні про шляхту мови не вів, хоча й наполягав на «славному походженні поляків» від давнього народу – сарматів, але й відхрещувався від «варварського» світу – «азійської Скіфії» [10]. Ідеї попередників у своїй Хроніці розвинув дипломат і опонент протестантизму М. Кромер [11]. Хоча у цих працях шляхта не виступала носієм сарматських якостей, як не йдеться у них і про винятковість її походження чи позиціонування як носія спадкових традицій давньої сарматської спільноти.

У польській історіографічній традиції першої половини XVI ст. сармати асоціювалися, головню, зі слов'янами. Особливу роль в утвердженні цієї концепції слід відвести історикові М. Бельському, який був досить популярним у середовищі шляхти. Зокрема він писав: «Явно та зрозуміло, що ми і є сармати, і все, що про них написано, слід розуміти як написане про наших пращурів» [12, 105]. Ймовірно, причини «прив'язки» шляхти до такої елітарної концепції генези, як сарма-

тизм, слід шукати в позиціях самих шляхтичів, котрі своєю діяльністю намагалися прив'язати легенду роду до сарматів. Вірогідно, потреба у цьому була надто вагомю, адже здобуття широких привілеїв і прерогатив мало підкріплюватися знатністю походження.

Соціальний розвиток Польщі у XVI ст. суттєво різнився від решти країн Центрально-Східної Європи. Можна погодитися із думкою М. Лескінен, що прикметною особливістю польського, передусім шляхетського, соціуму була його станова структура, яка визначала не стільки майнове, але соціальне становище людини. Звідси слідує і невизначеність та соціальна рухливість соціальних груп у межах такої суспільної структури [13, 178]. Можна погодитися і з тим, що сарматизм як домінуюча тенденція самосвідомості польської еліти формувалася в епоху пізнього Ренесансу, на ґрунті особливого політико-правового статусу цього привілейованого стану [14, 1–4].

У XVI–XVIII ст. права шляхти в політичному житті Речі Посполитої набули вагомості й правового закріплення, але конституційною боротьбою ця верства послаблювала державний організм. Витоки цих тенденцій спостерігалися вже 1505 р., коли була прийнята Радомська конституція (*Nihil novi*), за якої король був позбавлений права видавати закони, без згоди сейму, а будь-які зміни до законів монарх мав узгоджувати з обома його палатами – із бою та сенатом. У 1573 р. шляхта здобула право брати участь у виборах короля, що фактично перетворило Річ Посполиту на «шляхетську республіку». Поява ж принципу «*liberum veto*», за яким усі рішення сейму могли бути прийняті тільки за одностайної згоди всіх депутатів, давало можливість зосередити в руках шляхти всю стратегію політики держави [15, 269]. Це вважалося однією з головних ознак шляхетської вольності, оскільки змушувало дослуховуватися до позиції меншості та приймати рішення винятково шляхом консенсусу. Втім, поступово *liberum veto* перетворилося на засіб політичних маніпуляцій з боку магнатських угруповань, відкрило шлях до втручання в життя країни сусідніх держав і, зрештою, стало одним із головних чинників руйнації інститутів «шляхетської демократії» та держави загалом. Магнати, котрі контролювали місцеві сеймики, легко добивалися делегування на загальнодержавний сейм, де могли не допустити прийняття невігідного для них рішення. Від середини XVII ст. подібна практика зривання сеймів набрала вже загрозливих обрисів [16, 242–243].

Обмеження королівської влади відбувалося у виконавчій і судовій сферах, а згідно *Pacta Conventa* він під час коронації мав присягати шляхетському стану [17]. За *Pacta Conventa* монарх Речі Посполитої обмежувався й щодо зовнішньої політики, а тому не мав права призначати послів, без згоди сенату та посольської ізби, а жоден його договір не набував чинності, доки сейм його не ратифікував [18, 6]. Шляхта не забула й забезпечити своє положення, адже дозвіл на ведення самостійної зовнішньої політики дав би змогу королю заручитися підтримкою іноземних країн. Невиконання ж зобов'язань з боку короля давало шляхті право на легітимний спротив, шляхом оголошення рокошу та створення конфедерації, постанови котрої мали силу сеймових ухвал [19, 246]. Це не означало суперництва шляхти та короля, але й стабільним такий баланс політичних сил теж назвати не можна. Прикладом, може бути «польський Уотергейт» 1592 р., коли відбувся суд над королем Сигізмундом III, після викриття його планів передати корону Габсбургам, внаслідок чого з'явився принцип «*rex regnat, sed non gubernat*», вперше вжитий Я. Замоїським [20, 92].

Добровільна взаємодія шляхти під час вільних виборів короля чи зовнішньої загрози свідчила про відцентрові тенденції, які історики намагалися пояснити або колонізацією еліти, або ж існуванням «політичного народу» у формі шляхетського загалу. Дехто з науковців вбачає підґрунтя такої успішної взаємодії у надетнічному характері сарматського етногенетичного міфу, який пронизав політичну культуру й супутній ідеологію Речі Посполитої, перерісши в «повітря епохи» [21, 116]. Такі політичні обставини сприяли й ідейному підтексту формування сарматської концепції походження шляхти. Зокрема активно пропагувалася ідея утворення держави-республіки з обраним королем – рівним серед рівних – і шляхтою, наділеною винятковим правом вето. Таке тлумачення мало протиставити власноруч витворену державотворчу модель західному та московському абсолютизму, підкреслюючи цим шляхетську унікальність.

Зрештою, ця концепція набула релігійного забарвлення, адже католицька церква намагалася використати її на свій манер, переконуючи, що така політична конфігурація була найкращою з усіх можливих, а своєю місією така ідеологія до того ж мала захищати католицьку церкву від православної, протестантів і мусульман [22, 29–43]. Звідси, з'явився і месіанський підтекст: католицька церква особливо підкреслювала роль Польщі як оборонного бастиону християнського світу від іновіриців, а місія шляхти вбачалася у захисті та поширенні насамперед католицької віри. Тому в сарматизмі релігійний чинник виконував роль політичного інструменту для ворогуючої з церквою епохою [3, 193].

Крім того, політична активність шляхти, наявність політичних преференцій і прерогатив давала можливість формувати та розвивати таку ідеологію. Від часу підписання Люблінської унії, шляхта Речі Посполитої дедалі більше почала замикатися у собі, вважаючи свій суспільний лад ідеальним, а свою державу найрозвиненішою в Європі. Це безперечно мало сприяти й утвердженню нової шляхетської ідеології, яку, вірогідно, шляхта витворила сама, керуючись принципом: «Світ – це Польща!». Ми б дещо змінили деклароване гасло: «Світ – це Річ Посполита». Відторгнення всього чужого, польського, загальна внутрішня замкненість призвели до того, що країни Європи в такому урядуванні почали вбачати безлад і суцільне варварство. Так політично-релігійний підтекст теорії сарматизму вилився у формулу: «поляк – шляхтич – католик» [23, 56].

Спершу, побутувала концепція про те, що саме польські шляхтичі є ядром Сарматії та об'єднують навколо себе інші народи. Зі зростанням впливовості теорії й національної свідомості, з'явилася версія, згідною якій, Україна є етнічною Сарматією, але частина її народу відколосалася й переселилася на польські землі [24, 15–16]. Відтак, сарматське коріння проросло й у руських шляхтичів. Щоправда слід наголосити, що не всі дослідники ототожнювали «сарматів» винятково зі шляхтою. Ш. Старовольський, наприклад, вважав це спільним здобутком, який ушляхетнює всіх мешканців Речі Посполитої. Для нього сарматизм – це моральні цінності, патріотизм, громадянські чесноти. Шляхетність духу затьмарює шляхетність походження, бо «шляхетність слід оцінювати не на підставі слави предків, а на підставі власних думок і вчинків кожного» [25, 53]. Славних мужів Ш. Старовольський описав у творі «Сарматські воїтники», до яких зарахував і русина О. Дашкевича: «Хоча походив він не зі шляхетського роду, все ж прославився не лише в нашій Сарматії, але й у правовірній Європі і навіть Африці... Отже, краще прославитись, походючи з низького роду,

аніж згнатибитися, народившись у гідній родині» [25]. Як видно, Ш. Старовольський не знав, що черкаський і канівський староста походив із київського панського роду, але все ж вважав його гідним нащадком сарматських пращурів.

Ідеал громадянина, що сформувався шляхетською доктриною за рисами та ідеями дедалі більше нагадував традиції античного світу. Громадянин-шляхтич, «істинний син» Речі Посполитої, по-перше, мав бути політичним діячем, сеймовим оратором, який сміливо виступав на захист давніх прав шляхетського народу, а, за потреби, він зі зброєю у руках міг виступити проти короля. По-друге, це воїн, захисник країни та віри, але, по-третє, він ще й землероб-поміщик, який, за вимоги часу, змінює плуг на меч і готовий взяти на себе відповідальність за долю вітчизни, а потім скромно вертається до свого села, виконавши громадянський обов'язок [26, 171–172].

В історії повсякдення шляхти окреме місце слід відвести родинному життю. Буття шляхетських сімей відображає колізії життя, перипетії людської долі, стосунки між «смертними людьми шляхетського стану», а також інколи й емоційну атмосферу. За традиційними тогочасними уявленнями, очолювана батьком-шляхтичем родина була носієм усіляких чеснот. Тому батько визначав долю дітей, навіть коли вони були вже доросломи. Турбота про дітей, а особливо про синів, не дивує, адже саме вони успадковували маєтність, а через знатне походження, нащадок роду мав продовжувати й родинні традиції [27, 121]. Ш. Старовольський писав, що нещасним є той нащадок, який зі спадком своїм, що пращури здобули кривавим потом, вчинив неналежне чи розтринькав безглуздо [25, 55].

Знання минулого було для шляхтича обов'язковим і в цьому не лише крилася моральність чи благородність шляхтича. Суто практичний і навіть корисливий підтекст був у тому, що це давало можливість обґрунтувати винятковість благородного походження. Причому не надто суттєво було, наскільки, дійсно, властивими чи легендарними були діяння чи образи пращурів. Втім, давність роду запам'ятати людині «війни та зброї» видавалося, ймовірно, надто важко, зважаючи, що походження, як правило, було овіяне легендами. Тому практичною потребою такого «запам'ятовування», що, зрештою, перетворилося на справжній «сарматський тренд», стало складання родоводів. На думку І. Левандовського, з останньої чверті XVI – до кінця XVIII ст. польський шляхтич ставився до свого герба як до найбільш дорогоцінної власності, а генеалогічний міф, пов'язаний з ним, сприймав як фактичну історію свого роду [28, 56].

Таким чином, сарматизм як етнокультурна ідеологія поширювався, в першу чергу, серед шляхти і самою ж шляхтою, набуваючи дедалі більшого міфологічного й ідейного забарвлення. Поширення цієї концепції генези еліти у середині XVI ст. не є дивним, адже це відповідало запитам того часу. Сарматська легенда закріпила авторитет привілейованого стану Речі Посполитої наявністю давніх та престижних коренів. Політичний аспект піднесення еліти, в поєднанні з юридичною легітимністю набутих привілеїв, давали можливість не лише сформувати привілейовану спільноту, а й виробити засади спільного ідейного походження. Зрештою, сарматизм став важливим етапом у формуванні польської національної ідентичності, етапом без якого історію Речі Посполитої зрозуміти досить важко.

1. Васильєв А.Г. Сарматизм: исторический миф и его роль в формировании польской национальной идентичности // Диалог со временем. – М., 2007. – Вып. 21.

- Kidd C. *British Identities Before Nationalism: Ethnicity and Nationhood in the Atlantic World. 1600–1800.* – Cambridge, 2006.
- Tazbir J. *Państwo bez stosów. Szkice z dziejów tolerancji w Polsce w XVI i XVII w.* – Warszawa, 1967.
- Chrzanowski T. *Sarmatów drogi ku Europie // Teksty.* – 1974. – № 4.
- Gloger Z. *Encyklopedia staropolska ilustrowana.* – T. 2. – Warszawa, 1958.
- Kuchowicz Z. *Obyczaje staropolskie XVII–XVIII w.* – Łódź, 1957.
- Chrzanowski T. *Sarmatyzm – mity dawne i współczesne // Wędrowki po Sarmacji Europejskiej.* – Krakow, 1988.
- Яковенко Н. *Напис з історії України.* – К, 2009.
- Длугош Я. *Анналы или хроники славного королевства Польши [Электронный ресурс].* – Режим доступа: <http://www.vostlit.info>.
- Меховский М. *Трактат о двух Сарматиях.* – М., 1936.
- Kromer M. *Kronika polska.* – Krakow, 1882.
- Maciejewski J. *Sarmatyzm jako formacja kulturowa // Teksty.* – Warszawa, 1974. – № 4.
- Лескинен М.В. *Мифы и образы сарматизма.* – М, 2002.
- Ulewicz T. *Sarmacja. Studium z problematyki słowiańskiej XV i XVI w.* – Krakow, 1950.
- Tazbir J. *Kultura szlachecka w Polsce. Rozkwit, upadek, relikty.* – Warszawa, 1963.
- Mankowski T. *Genealogia sarmatyzmu.* – Warsaw, 1946.
- Grzybowski S. *Sarmatyzm.* – Warszawa, 1996.
- Pelc J. *Sarmatyzm a barok // Problemy literatury staropolskiej.* – T. 1. – Wrocław, 1972.
- Paszewski M. *Tajemnicze dzieje Polski.* – Warszawa, 2003.
- Markiewicz M. *Historia Polski 1492–1795.* – Krakow, 2004.
- Однороженко О. *Українська (Руська) еліта доби Середньовіччя і раннього Модерну: структура та влада.* – К., 2011.
- Kwarczynski P. *The Origin of the Name «Pacta Conventa» in 1573 // The Slavonic and East European Review.* – Vol. 37 – 1959.
- Камінський А. *Історія Речі Посполитої як історія багатьох народів, 1505–1795. Громадяни, їхня держава, суспільство, культура.* – К., 2011.
- Kowalski J. *Polacy – naród Sarmatia.* – Warszawa, 2008.
- Старовольський С. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.vostlit.info>.
- Shapira D. «Turkism», Polish Sarmatism and «Jewish szlachta»: Some Reflections on a Cultural Context of the Polish-Lithuanian Karaites // *Karadeniz Arastirmalari.* – 2009. – Sayı 20.
- Wereszycki P. *Rzeczpospolita Historia.* – Warszawa, 1990.
- Lewandowski I. *Rodzina szlachecka w Rzeczpospolitej.* – Krakow. – 1993.

Kotichenko A.A. Ideology of «Sarmatyzm» in schlachta's everyday life of Richpospolyta. The article deals with the process of forming of the noble doctrine of schlachta's origin and it everyday life aspects. The estimation of researchers and the personal qualities of noblemen are also represented.

Key words: slachta, sarmatyzm, Richpospolyta.

О. В. Жуков

ПОЧАТОК БУДІВНИЦТВА ВЕЛИКОЇ СИБІРСЬКОЇ ЗАЛІЗНИЦІ ТА МІЖНАРОДНА СИТУАЦІЯ НА ДАЛЕКОМУ СХОДІ (1891–1894 рр.)

Стаття присвячена міжнародним відносинам на Далекому Сході наприкінці XIX ст. Особлива увага приділяється зовнішній політиці Російської імперії у зв'язку з початком будівництва Великої Сибірської залізниці в 1891 р.

Ключові слова: Міжнародні відносини, Далекий Схід, найрозвиненіші країни світу, «блискауча ізоляція», Велика Сибірська залізниця, С. Вимте.

На початку 90-х рр. XIX ст. Далекий Схід перетворився на регіон, де гостро зіштовхувались інтереси